

Wprowadzenie

Kliniczna psychologia sądowa (*clinical forensic psychology*) jest pojęciem rzadko stosowanym w literaturze, chociaż wielu psychologów uprawia ją w codziennej praktyce zawodowej. Próżno też szukać podręczników poświęconych *stricto* zagadnieniu klinicznej psychologii sądowej. Nielicznymi autorami opisującymi kliniczną psychologię sądową w sposób bezpośredni są Randy K. Otto i Kirk Heilbrun (2002) oraz Kevin S. Douglas, Randy K. Otto i Randy Borum (2003). Zagadnienie to podejmuje również najnowszy, wznowiony zbiór artykułów autorstwa Ronald Roesch i Kaitlyn McLachlan (2018), detalizujący ważne zagadnienia klinicznej psychologii sądowej. Łatwiej i szybciej można odnaleźć jej aplikacyjne zastosowanie w praktyce aniżeli w teoretycznym opracowaniu zagadnienia. Dla zobrazowania treści książki na początku zostanie przedstawiony sposób rozumienia klinicznej psychologii sądowej, a następnie opis poszczególnych rozdziałów książki.

Kliniczna psychologia sądowa to aplikacyjna subdyscyplina psychologii, zajmująca się zagadnieniami klinicznymi występującymi w kontekstach prawnych, a w szczególności oceną i diagnozą procesów psychicznych/psychologicznych, dyspozycji, mechanizmów kontroli i integracji działania oraz leczeniem osób zaangażowanych w różnych rolach w dowolnym obszarze systemu prawa (karnego, cywilnego, osób nieletnich) (Douglas, Otto i Borum, 2003, s.189). Można stwierdzić precyzyjniej, że zajmuje się ona oceną i opisem zdefiniowanych i rozpoznawanych przez prawo konstruktów, które mogą zostać poddane różnicowaniu i ocenie jedynie przez psychologa (Otto i Heilbrun, 2002; Jackson, 2008).

Elementarną płaszczyzną zainteresowań klinicznej psychologii sądowej jest ocena zdrowia psychicznego na potrzeby prawa (*forensic mental health assessment*). Pojęcie „zdrowia psychicznego” nie ogranicza się do oceny obecności lub braku zaburzeń i chorób psychicznych. Termin ten obejmuje diagnozę różnych stanów psychicznych, zjawisk psychicznych i predyspozycji behawioralnych, które mają być wyjaśnieniem ludzkich zachowań zawartych w pytaniach decydenta procesowego (Heilbrun i in., 2013). Można by pokusić się o stwierdzenie,

że wystarczającą subdyscypliną, stanowiącą podstawę dla psychologa pracującego dla wymiaru sprawiedliwości jest psychologia kliniczna. Otóż nie – człowiek stanowiący podmiot zainteresowań wymiaru sprawiedliwości wymaga podjęcia przez psychologa takich czynności, które będą respektować specyfikę kontekstu diagnostycznego, m.in. aspekt pojęciowy (czyli co tak naprawdę psycholog ma zbadać), temporalny, sytuacyjny, aktuarialny i motywacyjny diagnozy. Warunkiem *sine qua non* rzetelności i trafności diagnostycznej, a co za tym idzie – dostarczenia pełnowartościowego dowodu w sprawie – jest adekwatne podjęcie planu diagnostycznego i interpretacji zebranego materiału diagnostycznego w sposób spójny z konstruktem prawnym. Dotychczasowe badania w obszarze psychologii sądowej alarmowały o konieczności rozwijania i dostosowania metodologii badania psychologicznego do specyficznego kontekstu diagnostycznego. Diagnoza kliniczna i kliniczna diagnoza sądowa mają podobieństwo metodologiczne, ale różnią je odmienne pytania badawcze i to należy respektować. W klinicznej diagnozie sądowej ważne jest dostosowanie wiedzy psychologicznej do prawnych konstruktorów. To, co psycholog obserwuje, nie wystarczy opisać, ale przede wszystkim trzeba odnieść do problemu prawnego. W tym zakresie wiedza z zakresu ogólnej psychologii klinicznej jest niewystarczająca, tym bardziej że zachowanie człowieka w prawie często przyjmuje wartość dwukategorialną (zdolność do czynności prawnych vs brak zdolności do czynności prawnych), co w psychologii jest truizmem (Heilbrun, Grisso i Goldstein, 2013). Psycholog musi dokonać operacjonalizacji konstruktu prawnego i odnaleźć „zastępcze” kryteria w konstrukcjach psychologicznych, co stanowi obszar zainteresowań klinicznej psychologii sądowej.

Autorki tej publikacji łączy przekonanie, że specyfika przemian w psychologii sądowej ostatnich lat polega na coraz silniejszym akcentowaniu klinicznego aspektu w opisie zachowania jednostki zarówno w teoriach wykorzystywanych przez psychologię sądową, jak i w praktyce diagnostycznej czy terapeutycznej. Przymiotnik „kliniczna” w tytule książki oznacza, że na teoretyczne, metodologiczne i praktyczne problemy psychologii sądowej patrzymy przez pryzmat osiągnięć ogólnej aktualnej wiedzy psychologicznej i psychologii klinicznej.

Treść podręcznika została podzielona na osiem rozdziałów. Rozdział pierwszy, który otwiera książkę, poświęcony jest związkom psychologii i prawa, a w szczególności roli oraz zadaniom psychologa i psychologii w procesie stosowania prawa. W pierwszej części rozdział ten prezentuje dotychczasowy dorobek psychologii sądowej (czy też szerzej – psychologii i prawa) i status tej dyscypliny. Następnie podjęte zostały wątki dotyczące funkcji, jakie psycholog może pełnić w obrębie szeroko rozumianego wymiaru sprawiedliwości i wymagań, jakie musi spełniać, aby wskazane role pełnić. Trzecia część rozdziału stanowi przegląd zarówno tradycyjnych, jak i nowych obszarów wykorzystania psychologii w prawie karnym i cywilnym.

W rozdziale drugim omówiono zachowanie człowieka w aspekcie jego trójpoziomowej organizacji (biologicznej, społeczno-kulturowej i psychologicznej),

zwrócono uwagę na pojęcie zdrowego zachowania i normy. W kontekście opisanych właściwości prawidłowego zachowania, kolejne części rozdziału poświęcono psychologii zaburzeń, scharakteryzowano wybrane zaburzenia zachowania u osób dorosłych oraz zaburzenia psychiczne dzieci i młodzieży, zawarte w aktualnie funkcjonujących systemach klasyfikacyjnych ICD-10 oraz DSM-5, wyjaśniając nie tylko objawy, ale także etiologię tych zaburzeń. Końcowa część tego rozdziału została poświęcona trójwymiarowej perspektywie uwarunkowań zachowań agresywnych. Przedstawiono przegląd współczesnych, opartych na badaniach naukowych koncepcji, a także wyniki badań pozwalających wyjaśnić patomechanizm tych zachowań. Zagadnienia przedstawione w rozdziale drugim są punktem wyjścia dla klinicznego ujęcia problematyki funkcjonowania osób uczestniczących w różnych rolach w procedurach prawnych – tak cywilnych, związanych z prawem pracy, rodzinnych i nieletnich, jak i karnych.

Trzeci rozdział obejmuje różne aspekty diagnozy psychologicznej w psychologii sądowej. Z uwagi na cele i okoliczności przeprowadzania diagnozy psychologicznej dla potrzeb wymiaru sprawiedliwości, w pierwszej części tego rozdziału przedstawiono standardy diagnozy w psychologii sądowej, które mają ukierunkować psychologa na taki sposób zbierania i zarządzania materiałem badawczym, by uniknąć błędów oraz zmniejszyć ryzyko stronniczości i nieadekwatnych opinii oraz osądów. W kolejnej części rozdziału szczególną uwagę poświęcono postępowaniu diagnostycznemu i diagnozie – rozpatrywanych w kontekście spraw karnych osób dorosłych, nieletnich, spraw rodzinnych i postępowań cywilnych. Omówiono modele diagnoz, w ramach opisu każdego z modeli wyjaśniono obszar diagnozy uwzględniający przedmiot diagnozy i podstawę prawną, które detalizują metodologię badania psychologicznego, skupiając się na omówieniu problemu z perspektywy dotychczasowej wiedzy psychologicznej. Rozdział trzeci kończą treści dotyczące kompetencji psychologa-biegłego sądowego wraz z etycznymi zasadami postępowania psychologa sądowego jako praktyka i badacza.

Rozdział czwarty zawiera charakterystykę procesów i mechanizmów motywacyjnych dorosłych sprawców przestępstw. Podzielony jest na kilka części. W pierwszej przedstawiono diagnozę procesów motywacyjnych i struktur psychicznych w opiniowaniu o stanie zdrowia psychicznego. Opisano kryteria niepoczytalności z perspektywy psychologicznej, a także wybrane zaburzenia psychiczne i stany kliniczne, które mogą stanowić przesłanki stwierdzenia zniesionej poczytalności i poczytalności ograniczonej. Szczególną uwagę poświęcono postępowaniu diagnostycznemu i diagnozie stanu zdrowia psychicznego w sprawach karnych, uwzględniając złożoność czynników wpływających na możliwość zniesienia poczytalności. Zasygnalizowano także ważność wyboru metod diagnozy psychologicznej w procesie opiniowania na temat zdrowia psychicznego. W kolejnej części przybliżono problematykę przestępczości

seksualnej zarówno wobec dorosłych (zgwałceń), jak i dzieci (wykorzystania seksualnego małoletnich). Zawiera ona przegląd dotychczas opublikowanych typologii sprawców obu typów przestępstw seksualnych i przybliży czytelnikowi specyfikę różnych kategorii sprawców (m.in. kobiet). Szczególną uwagę zwrócono na uwarunkowania przestępczości seksualnej wobec dorosłych i dzieci, w tym na patologię w rozwoju biologicznym, społecznym, a także zaburzenia w zakresie poznawczej i emocjonalnej regulacji zachowania sprawców przestępstw seksualnych. W tym rozdziale dokonano także charakterystyki sprawców psychopatycznych, przedstawiając różne podejścia w zakresie struktury osobowości psychopatycznej i jej roli w motywacji do dokonywania przestępstw.

W kolejnej części rozdziału czwartego poruszono niezwykle ważną problematykę związku między zachowaniami agresywnymi a zaburzeniami psychicznymi, szczególnie psychozami schizofrenicznymi. Poprzez scharakteryzowanie obrazu klinicznego schizofrenii przedstawiono dwie ścieżki agresji osób chorujących na schizofrenię, wykorzystując wkład podejść teoretycznych dla ich zrozumienia. Zwrócono także uwagę na związek zaburzeń urojeniowych z zachowaniami agresywnymi. Ostatnia część tego rozdziału została poświęcona psychologicznym mechanizmom zachowania sprawców i ofiar przemocy domowej. Opisano specyfikę i motywy dokonywania aktów przemocy przez mężczyzn i kobiety w kontekście ich psychologicznych charakterystyk oraz typologizacji. Przedstawiono mechanizmy relacji zachodzących między sprawcą a ofiarą.

W rozdziale piątym przedstawiono kliniczne wymiary funkcjonowania świadków w procesie składania zeznań. Omówiono przyczyny zniekształceń w zeznaniach świadków, które mogą być spowodowane zarówno przez zmienne systemowe (związane z np. nieprawidłowym przesłuchaniem), jak i zmienne szacunkowe, związane m.in. z procesami pamięciowymi świadka, szczególnie pamięcią autobiograficzną. Opisano fazę kodowania informacji, przechowywania i fazę przypominania, szczegółowo przedstawiając czynniki warunkujące te procesy. Wyjaśniono mechanizmy powstawania zniekształceń w zeznaniach świadków, odnosząc się do charakterystyki oraz przyczyn zjawiska sugestii i sugestialności, efektu dezinformacji, fałszywych wspomnień i fałszywego przyznania się do winy, określając ich znaczenie w procesie składania zeznań i wyjaśnień. Szerzej zostały omówione kliniczne aspekty składania zeznań przez świadków szczególnych (świadkowie w wieku senioralnym, świadkowie małoletni, świadkowie z diagnozą zaburzeń ze spektrum autyzmu) zarówno w opisie formowania zeznań, jak i ich psychologicznych uwarunkowań. Rozdział kończą treści dotyczące klinicznej diagnozy szczerości zeznań świadka. Na podstawie modeli oceny prawdziwości i szczerości zeznań przedstawiono etapy postępowania diagnostycznego wraz z metodami oceniania zeznań świadków. Na uwagę zasługują szczegółowy opis metod oceniania szczerości zeznań świadków, które mogą zostać wykorzystywane przez biegłych psychologów.

Rozdział szósty pod tytułem „Kliniczny wymiar dysfunkcji w zachowaniu osób nieletnich” prezentuje obszar psychologicznego funkcjonowania nieletnich. Prezentuje wiedzę psychologiczną i wyniki badań dotyczące wybranych grup zaburzeń w zachowaniu nieletnich, a następnie założenia oraz wyniki badań w ramach wiodących koncepcji wyjaśniających uwarunkowania kryminogenezy i przestępczości nieletnich. Szczególną uwagę skupiono na indywidualnych czynnikach uwarunkowania kryminogenezy, które ostatecznie mogą prowadzić zarówno do zachowań przestępczych, jak i zachowań związanych z nieprzystosowaniem społecznym u adolescentów. Omówiono czynniki biologiczne (zmiany czynności mózgowych, hormony, genetyka), regulację emocjonalną wraz z przejawami jej dysregulacji (lęk, depresja, impulsywność, nieadekwatne reagowanie na stres) oraz funkcjonowanie poznawcze nieletnich (inteligencja, zniekształcenia poznawcze, style myślenia). Przedstawiono rolę czynników społecznych, środowiska rodzinnego i pozarodzinnego (szkolnego, rówieśniczego) w patogenezie zaburzeń zachowania nieletniego. W ostatniej części rozdziału opisano mało dotychczas znane przejawy agresji nieletnich w świecie wirtualnym, w tym mowę nienawiści i hejt, cyberbullying i seksting.

Rozdział siódmy poświęcony jest wykorzystaniu klinicznej psychologii sądowej w obszarze spraw prawa rodzinnego i cywilnego. Część pierwsza obejmuje analizę sytuacji rodzinnej, ze względu na problemy życia rodzinnego, zdrowotne (przewlekła choroba, niepełnosprawność) i społeczne (ubóstwo, marginalizacja, wykluczenie społeczne, przemoc, alkohol), które zwykle zakłócają funkcjonowanie rodziny i wykonywanie przez rodziców opieki nad dzieckiem. Szczególną uwagę poświęcono rozwodowi jako sytuacji traumatycznej dla wszystkich członków rodziny, zwłaszcza dla dziecka. W analizie sytuacji rodzinnej w kontekście wykonywania władzy rodzicielskiej za szczególnie ważne uznano opisanie i wyjaśnienie wpływu zaburzeń osobowości i zaburzeń psychicznych rodziców/opiekunów na ich kompetencje wychowawcze, także przedstawienie systemowego i psychodynamicznego ujęcia diagnozy zaburzeń osobowości w opiniodawstwie w prawach opiekuńczych i rodzinnych. Druga część rozdziału siódmego poświęcona jest możliwościom wykorzystania klinicznej psychologii sądowej w prawie cywilnym, przede wszystkim w odniesieniu do zdolności do podejmowania czynności prawnych (w ramach instytucji ubezwłasnowolnienia, nieważności czynności prawnych). Rozdział przybliży kliniczne aspekty funkcjonowania osób z demencją i niepełnosprawnością umysłową. Ta część pokazuje również nieobecne w polskim opiniodawstwie trendy dotyczące oceny szeroko rozumianej zdolności do podejmowania decyzji. Ostatnia część rozdziału dotyczy zagadnień związanych z mobbingiem w miejscu pracy – skoncentrowano się na etiologii mobbingu, klinicznych aspektach funkcjonowania ofiar oraz sprawców, a także aspektach opiniodawczych. W tej kategorii spraw cywilnych sądy korzystają w praktyce przede wszystkim z wiadomości specjalnych lekarzy psychiatrów,

choć to psychologowie mają kompetencje do wypowiadania się w kluczowych kwestiach dotyczących psychologicznego funkcjonowania ofiar nękania w pracy.

Ostatni, *ósm*y rozdział książki zawiera prezentację różnych form pomocy psychologicznej udzielanej osobom (ofiaram, sprawcom, małżonkom) uwikłanym w sprawy sądowe. W pierwszej części rozdziału omówiono formy pomocy psychologicznej skoncentrowanej na sprawcy przemocy, przedstawiono systemowe sposoby przeciwdziałania przemocy, omówiono programy korekcyjno-edukacyjne dla osób stosujących przemoc w rodzinie, a także dla agresywnej młodzieży. Skupiono się ponadto na opisie rehabilitacji psychologicznej sprawców przestępstw doświadczających zaburzeń psychicznych w różnych placówkach przeznaczonych do wykonywania środków zabezpieczających. W drugiej części rozdziału zaprezentowano różne formy pomocy psychologicznej skupione na ofierze przemocy (osobie dorosłej, dziecku). Omówiono cele, zasady i etapy interwencji kryzysowej, psychoterapię indywidualną – programy terapeutyczne, terapię krótkoterminową oraz psychoterapię grupową. W ostatniej części rozdziału scharakteryzowano terapię okołorozwodową. Rozmiar zmian, jakie rozwód wnosi w życie rodziny, jest znaczący, a rola psychologa w kontakcie z rodziną jest niezmiernie ważna. Opisane w tej części książki informacje bazują w znacznej mierze na wieloletnich doświadczeniach terapeutów, przede wszystkim amerykańskich. W rozdziale opisano pokrótce wskazówki co do pracy z parą spolaryzowaną i rodziną, w której do rozwodu już doszło, ujęte w modele paradygmatyczne i nowoczesne podejścia interdyscyplinarne, pozostające w dialogu z prawnymi aspektami rozwodu.

Ta książka nie jest z pewnością pełną analizą wszystkich problemów i zagadnień klinicznej psychologii sądowej. Zresztą nie taki był zamiar Auterek. Stanowi propozycję spojrzenia na analizowane kwestie z różnych perspektyw. Książka ma stanowić płaszczyznę do dyskusji, refleksji i dalszych badań oraz analiz prowadzonych zarówno w środowisku akademickim, jak i wśród praktyków.

Autorki mają nadzieję, że treści zawarte w książce staną się przydatne zarówno psychologom, psychiatrom, prawnikom, jaki studentom tych kierunków (i kierunków pokrewnych).

Składamy serdeczne podziękowanie Panu Profesorowi Józefowi Krzysztofowi Gierowskiemu za życzliwość i docenienie wagi problematyki zawartej w książce oraz konstruktywne uwagi, które przyczyniły się do ostatecznego kształtu tej publikacji.

Swoim Bliskim chcemy podziękować za wyrozumiałość i cierpliwość.

Danuta Rode
Karolina Dukała
Joanna Kabzińska
Karolina Zalewska-Łunkiewicz